

Ірина МАЛЮТІНА

ГРОМАДСЬКІ САНКЦІЇ ТА ПОКАРАННЯ ПОКРИТКИ.

Народна громада на основі традиційних форм співжиття суворо регламентувала всю структуру взаємин. Сільське віче забороняло порушникам народної моралі жити в межах громади. Таких виганяли геть і позбавляли права повертатися до гурту. Це стосувалося й інших провін. В такий спосіб народне звичаєве право регулювало суспільну мораль, оскільки характерною рисою звичаю була його публічність. Публічність впливала з усності права, коли будь-яку юридичну акцію повинна була санкціонувати громадськість.

Особливо жорсткими були громадські санкції щодо «покриток», про що існує велика кількість свідчень. Фактів покарання спокусників набагато менше. Народна приказка з цього приводу каже: «На козаку нема знаку». Сучасні культурологи й соціологи вбачають у цьому дискримінацію жінок у традиційному суспільстві, етнографи ж – той самий інстинкт колективного самозбереження, де функція продовження та збереження роду і формально і фактично залежала більшою мірою від жінок, аніж чоловіків [1].

«Покритка» («скритка», «накритка») – так у народі називали жінку, яка втратила дівочість поза шлюбом і якій, як заміжній жінці, покривали голову хусткою. Обряд «покривання» мав на меті виховний та застережний ефект, спрямований на молодь, на саму покритку, оскільки осуд громади випереджав можливе народження дитини. Покритка перебувала під пильною увагою своїх односельців, а це унеможлиблювало здійснення більшого злочину (приховування факту народження дитини, вбивство дитини).

Важливою деталлю вікового та соціального виокремлення була намітка, якою пов'язували голову, що відрізняло заміжню жінку від незаміжніх. «Дівки» вбиралися подібно до жінок [2].

Цікаво, що наміткою на Слобожанщині цього часу, за цим же описом 1785 р., слугував «серпанок» – атрибут, який досить часто трапляв в описах жіночих речей. Г. Калиновський, описуючи обряд весілля в «Малой России» та Слобожанщині 70-х рр. XVIII ст., відзначив, що «кібалку», намітку, «чепец» на молоду надягаю: після першої шлюбної ночі; до цього вона має лише стрічки та заплетені коси [3].

Намітка, хустка, пов'язана голова – символ заміжньої жінки. Збиття цієї намітки, хустки чи очіпка – тяжка образа. Ганна Башкатова скаржилася на регістратора Максима Васильєва (1790 р. Богодухівська округа), що той «ударить меня по лъвомъ плечѣ такъ силно, что... потомъ сбить съ моею голови весь уборъ съ платкомъ чемъ причинить мне обиду безчестье и увечье» [4].

Слово «покритка», чи «накритка» стосувалося жінки, котра мала чи чекала на нешлюбну дитину [5].

Давні звичаєві структури мали чіткий регламент контролю, який здійснювала громада; її рішення не підлягало оскарженню, а тим паче невиконанню.

Покривання зазвичай відбувалося двома-трьома поважними жінками похилого віку, які приходили у дім до такої особи. Вони оголошували їй вину, а потім «скривали» її, як заміжню жінку. Покритка просила прощення у присутніх: «Простіть мене, люди добрі!» та кланялася на чотири сторони [6].

Відомі випадки, коли винувата у втраті дівочої цноти самостійно здійснювала над собою обряд. Подальше її життя було сповнене принижень та затавроване людським осудом: хлопці вимазували ворота дьогтем, могли силоміць зрізати косу – ознаку дівочої гордості. Батьків дівчини висміювали, «що не могли вільно пройти селом». Це часом змушувало їх відмовлятися від власної дочки. На Чернігівщині був звичай, за яким батько покритки віддавав на ярмарковій площі весільний посаг дочки чесним дівчатам.

У Литовському Статуті із співвідношенням до звичаєвого права є артикул, де йдеться про умови за яких батько може відректися від синів чи дочок. Батько може відректися від доньки, якщо вона веде розпусне життя. Як бачимо, в цьому артикулі відчувається потужний морально-етичний струмінь, який наближає ці норми до народно-звичаєвих уявлень [7].

Однак слід зауважити, що в ньому більше виявляються патріархальні устої загальнолюдського, а не конкретно етнічного характеру. Народна традиція не була такою безжальною до невдячних дітей. Як свідчить український фольклор, народ вважав, що Бог карає дітей за погане ставлення до батьків.

Молодіжна громада, яка засуджувала «блуд» і викривала аморальну поведінку своїх членів, могла влаштувати «весілля», тобто його імітацію, дівчини запідозреній у нестатечній поведінці. У її присутності співалися сороміцькі пісні, робили з коров'яку весільне «гільце», яке обвішували ганчір'ям. Інколи брали попід руки матір і доньку і вели їх селом, примушуючи бити поклони на кожному кроці, у їхньому дворі влаштовували танці з музикою, хату обкидали нечистотами, розбивали піч [8].

Покритка втрачала право відвідувати місця молодіжного дозвілля, смиренно мала терпіти докори на свою адресу.

Безчестя для української дівчини – гірше смерті, життя після ганьби застигало, зупинялось. Проте «вагітна жінка користується в народі повагою, що змішана з релігійним страхом» [9].

Відтак, існували звичаї захисту прав дівчини, яку ошукав парубок, відмовившись від одруження. Якщо вона була вагітною, то могла прийти в дім парубка «на піч», просячи таким чином захисту своїх прав у домашньої берегині – печі. Тоді сім'я хлопця не могла її вигнати і мусила погодитися на шлюб [10].

Близьким за змістом був звичай «на піч», поширений у давніші часи на Наддністрянщині. Завагітніла дівчина непомітно пробиралася до оселі свого спокусника, влазила на піч і перебувала там доти, поки не народить дитини (за традицією, її не могли ні вигнати, ні якось скривдити). Після цього вона ставала повноправною дружиною свого обранця [11].

Траплялися випадки, коли дівчина зазнавала насильства. Ці випадки не залишались поза увагою громади. Навіть у книзі «Зерцаль Саксоновъ» читаємо: «Панна іли невѣста егда би с роспущеними власи прійшла до уряду, скаржачи на кого о гвалтѣ себѣ учиненномѣ, обовязуясь того довести свѣдетelmi, кои крики ей слихали» [12].

Цікавим є і оцінювання вбрання жіноцтва щодо проблеми випадків зґвалтування і втрати цноти. Наприклад, дружина реєстратора Івана Сильченка 1788 р., що побилася з поміщиком Миколою Дукою, вибігла з хати в самій «сподницѣ», «а вь рубахи воротѣ разорванной до самого поясу» підкреслюючи напевне наругу над собою [13].

Оглядаючи скаржницю щодо зґвалтування, господарка квартири, де та мешкала, Параскева Білосор у тому ж Богодухові 1793 р. веліла скинути зґвалтованій запаску і оглянула сорочку на предмет виявлення там слідів втрати цноти (растльбнія дѣвства) [14].

У славнозвісній пам'ятці «Права, по котрым судится малороссийский народ» читаємо у 12 артикулі: «О насиліи дѣвици или жени

Казнь насилнику и поморникам его.

О насиловаинной нечестного состояния жениі.

Ежели на крикъ насилованной люде
не прибудуть.

О сумнительствахъ в насиліи.

О насилованной в безлюдномъ місті.

Кто би дѣвицу, вдову или жену мужнюю честную какова-нибудь званія знасилничаль и оному насилнику в безчиніи его каким то-нибудь же образомъ совітомъ или діломъ кто другій помоществоваль, а тая дѣвица, вдова или жена в насиліи томъ кричала и на тогъ би крикъ збіжались люде пред которими би насилованная наси-

лїл своего знаки обявила и послї позвавь оногo насилника и помощниковъ его в судї, того жь насилія вышепокананными свидителми доказала к тому жь и присягою своею и свидетелей ежели бы насилникъ и помощники в томъ сами не повинились тоє подтврдила, то такового насилника и помощниковъ его смертію казнить, награждение же за безчесті по званію насиловаинной изъ иміній его ж насилника и помощниковъ его иметь битъ уплачено.

Таким і, же образомъ судить насилника за насиліе насиловаинной, хотя іі нечестного состояния жени, если би в томъ случаи били достовірние свидители и знаки насилія явные, знаки же и приміти такова насилія могутъ битъ именно такіе, наприклад, когда бь у женщины или у насилника плате подрано или синіе либо кривавіе у кого бы из нихъ на тілі явились знаки или за учиненымъ насиліемъ того жь часа прибігла бь изнасилованная в судъ с жалобою на насилника, при чемъ надлежитъ в судї крїпкое и зрілое йміть разсмотрение по ея річамъ и другимъ обстоятелствамъ.

А буди би какая дѣвица вдова или замужня жена во время насилования голосно кричала, а з людей хотя и слишашихъ тотъ крикъ никто бь к ней не прибіжалъ или хотя бь за какимъ от того жь насилвателя воспященіемъ и кричатъ не могла, тогда она освободясь в скорости, людямъ знаки насилія обявит и в судї того подлинными знаки доказивать, а сверхъ того и присягою подтврдитъ иметь, а по такому доказательству насилника казнить смертію по вишеписанному; буди же свободная насилствованная похощеть оногo

А ести би в такомъ місті насиліе какой дѣвици, вдові или жени мужней сталось, гдї мощно крикъ людямъ слишать, а она бь не чинила никакова препятствія, не кричала, но послї уже в нескоромъ времени людямъ обявила, то сего насиліе не вмінать и опороченний в такомъ случаи какъ за прямое насиліе наказиванъ битъ не иметь.

Буди какой дѣвици, вдові или замужней жені насиліе зділається в полі, в лісі или другомъ какомъ уединеномъ и безлюдномъ місті, то когда она о такомъ насиліи обявить прежде тому кого встрічь попасть можетъ и потомъ скоро пришедь в домъ родителямъ или родственнымъ, либо к ближайшому городку или селу, тамошнымъ людемъ явку о томъ же учишь и в судї при свидителстві тїхъ же людей и показати насилствія знаковъ, присягнетъ, таковой насилникъ, хотя би она, пасилованная, не токмо честнал, но явно подозрительная либо с прелюбодіянія рожденіная била, смертію казнь битъ иметь. Буди же би кто, начавъ какую женщину либо дѣвицу насилывать, того беззаконія не совершили, то оногo хотя смертію не казнить, но жестоко по разсмотрінію суда на тілі наказать надлежитъ» [15].

Звичай мав яскраво виражене морально-етич-

не спрямування. Закон же був індивідуальним до моралі. Якщо брат убивав звабника своєї сестри, то це або ж не вважалося злочином, або ж вважалося злочином вибачливим. За законом же він мав бути покараним за вбивство. Перед законом усі рівні: і ті, що вчинили злочин із меркантильних цілей, і ті, що виконували свій моральний обов'язок. Рішення громадського суду керувалося передусім принципом справедливості, базованим на народних уявленнях про «правду і кривду», «правду і неправду», «гріх». Закон апелював до розуму, звичай – до совісті.

У народній судовій практиці використовувалися такі народно-юридичні оціночні терміни, як «по-людськи – не по-людськи», «по-божому – не по-божому», «по правді – не по правді» тощо.

Проте в народно-звичаєвій традиції нормативність усе-таки існувала. Щоправда, обрамлена вона була у звичаєву форму. З іншого боку, багато рис звичаєвої культури перейшло до права, хоча тут вони мали другорядний характер. Серед них можна виділити такий формальний елемент судового процесу, як складання присяги; моральні причини скоєння злочину могли кваліфікуватися як такі, що пом'якшують вирок [16].

«Чи розрізняє народ велику вину від малої, тяжкий злочин від незначного, чи він порушення якої-небудь обрядовості, якого-небудь звичаю, якщо не з дійсності, то щонайменше в своїх віруваннях і своїх оповіданнях карає такими ж тяжкими карами, як і найбільші злочини» [17].

В народі існує зовсім інша, аніж в офіційному праві шкала цінностей. Зокрема, якщо самосуд буде вчинений за народними уявленнями про справедливість, то він не вважатиметься злочином, про що свідчить величезний матеріал української народної балади. З іншого боку, розпуста карається набагато жорстокіше, хоча, з погляду офіційного права, вона не є злочином, оскільки належить не до парафії права, а до парафії моралі. О. Ф. Кістяківський, прекрасний аналітик, якраз відносив останні випадки саме до галузі звичаєвого права, виходячи при цьому з народних уявлень про злочин і кару. Так, він окремих розділом виділяє «Позашлюбні відносини і злочини проти плоті» [18].

За повір'ям, незаконнонароджені успадковували від батьків аморальні риси. У збірці «Права, по которым судится малороссийский народ, найдем у 21 артикулі: «О бенкартахъ, то есть виблудкахъ и незаконнонародженыхъ».

Которые діти за бенкарти разуміються, и никакого наслідія не получаютъ.

Бенкарти, прежде брака рожденные, с законно сплуженными от одного отца дітми, в какихъ его имініяхъ могутъ наслідіе получитьъ.

Бенкарти прижитые от подложниці прежде и после брака с одним мужемъ сплуженные, наслідій не получаютъ.

Когда по матерямъ наслідствуютъ бенкарти и от кого воспитованы быть иміють.

Кого бы отецъ за сына непризнавалъ и которого сына ізреклись можетъ.

Бенкартами и виблудками ті діти називаються и суть, кой от мужа и жены законним бракомъ несочетавшихъ, родятся и таковыє по родителехъ и родственникахъ своихъ никакого наслідія не получаютъ. Разві бы указомъ государевымъ за какую службу свою в число честныхъ людей приняты были или бы отецъ ихъ изъ собственныхъ собою нажитшихъ иміній что имъ записаль.

Да прижитіє жь блудно от безбрачного мужа с женою безбрачною жь діти, хотя прямо за виблудковъ почитаються, однако жь и таковыє по матері надлежащіє ей имения могутъ наслідовать, ежели би матеръ ихъ инныхъ дітей честного ложа по себѣ не оставила, ибо виблудки по отцу свойственныхъ не иміють, но иміють токмо по матері. Когда же бы и мати ихъ иміла инныхъ честного ложа дітей, тогда виблудки и по ничего не наслідуютъ..., а кой изъ прелюбодіянія от женатого зв. мужа или холостого, но от замужней жены сплужены бывають виблудки, таковыє и в матернемъ иміній, за ея противо закона супружеского преступление ничего не наслідуютъ, хотя бь никакихъ дітей честного ложа по ней не осталось» [19].

Проте діти за народним звичаєм вважались окрасою родини. Зведення маленьких душ зі світу в українському селі нещадно переслідувалося. У поемі Тараса Шевченка «Титарівна» розповідається, як «ще за Гетьманщини святої», згідно з традиціями копного суду, карали нещасну жінку-покритку, що наважилася згубити своє дитя:

Ой узяли безталанну,
Закували у кайдани,
Сповідали, причащали,
Батька, матір нарікали,
Громадою осудили
І живу положили
В домовину!...й сина з нею!
...Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько, мати [20].

У цьому творі відповідальність за душогубство з матір'ю розділяє і позашлюбний батько дитини, який, власне, і скоїв злочин. Але в реальному житті вся відповідальність і ганьба лягала на плечі жінки.

В народі існували міцні традиції карного звичаєвого права, частина з них була запозичена і правом офіційним. Винесення вироків у кримінальному судочинстві також залежало від складу суду, було довільним, оскільки не кожний склад злочину мав фіксовану в письмовій формі міру покарання.

За законом кара на горло передбачалась: «безчиннимъ женамъ, которые дътей своихъ или чужихъ умершвляють» [21].

До категорії вбивств усі законодавства зараховували страту новонароджених дітей, за що передбачалося суворе покарання, особливо для неодружених дівчат. Якщо суд не виносив смертного вироку, то покарання відбувалося за звичаєм: громада збиралася у повному складі (особливо наголошувалось на присутності молодих дівчат), винну роздягали до пояса, кожен мав бити її пащею і гнати від центру до краю села, приказуючи, щоб ніколи в село не поверталася. Ніхто не мав права переховувати засуджену. Край села коси її переплітали соломою і підпалювали.

Приховування факту народження неживих дітей та поховання їх без ритуалу засуджувалося громадою і передбачалися різні фізичні покарання винної: «Після розкуття її з кайданів у брамі міста вибити 50 палками і відправити у село. У селі в першу середу має висповідатись, після цього на початку, в центрі та край села має отримати по 50 палок. При виконанні покарань у руках має тримати зелений сніп» [22].

У книзі «Права...» 1743 року є відповідні артикули за номерами 10 та 11: «О казни женска пола за убійство дітей, блудно прижитих.

Ежели какая блудница дитя свое сама или чрезь кого другаго умертвить.

О блудници, которая дитя свое тайно погребеть.

О блудници, плодъ в себѣ живий умертвившей.

О блудници, плодъ в себѣ живий повредившей.

Когда би каковая жена замужная или вдова, либо дѣвка беззаконно обходясь прижила дитя, и оноє стыда ради или боясь наказанія, сама или чрезь кого другаго нарочно умертвила и на томъ ділі тотъ, кто по ея волѣ или сама она будутъ поймани, или в томъ подлиннымъ явнымъ доказательствомъ и другими примѣтами по слѣдствію изобличени будутъ, таковыя, какъ сама она женшина, которая умертвить плодъ свой дерзнула или кому на умерщвленіе дала, такъ и тотъ чрезь кого тое зділалось, иміють быть казнени отсѣченіемъ головы. То жь разумѣть и о блуднику с такою блудницею дитя прижившемъ на которого бь впрямъ довелось, что оноє дитя погредь учиненному общому сговору и согласію с нею, блудницею, умерщвлено, хотя бь при томъ онъ и не былъ, смертной казни какъ и она подлежить.

Если би которая жена или дѣвка, либо вдова беззаконно прижитее дитя родивъ тайно, тайно жь и похоронила, в судѣ же извиняясь сказивала бь, что оноє от нея родилось мертвое, то судь без подлинныхъ доказательствъ не иміеть в томъ ей вірять, паче же когда явиться, что она видя себе быть несправднуо укривалася и тайно, не призвавъ к себѣ никого, родила бь и чрезь то подала бь себе в подозрѣніе в томъ, что нарочно дитя ради укритія своего безчиния умертвить наміривала, того ради таковую подозрительную надобно розискивать и когда повиниться в томъ,

что дитя свое живое умертвила, то подлежить смертной казни по вишеписанному, буди же изъ розыску в томъ не повиниться таковую если безмужная от смертной казни свободивъ наказать, какъ блудницу, а ежели замужная – поступать какъ с прелюбодійцею по артикуламъ сея главы.

Потому жь которая женщина или дѣвка беззаконно приживъ плодъ умышленно какимъ-нибудь образомъ еще нерожденный в себѣ умертвить, таковая по прямимъ доказательствамъ иметь казнена быть.

А которіе женщины, не желая себѣ ймѣть плода, нарочито би какимъ предварительнымъ образомъ тотъ плодъ порталы зеліемъ и другими образы, хотя они преже того уже имѣли плодъ и родили или хотя бь еще не имѣли, таковыя за подлиннымъ доказательствомъ по разсмотрѣнію и состоянію діла иміють быть публично наказами или штрафовани» [23].

У фольклорі часто зустрічається образ матері – зозулі, яка з тих чи інших причин полишала власних дітей напризволяще. Таких дітей виховували названі батьки. Здебільшого це були бездітні сім'ї, які прагнули мати спадкоємця і дожити віку не на самоті. Іноді змалечку такі діти потрапляли у найми, або ж ставали поводитирями сліпих кобзарів. Часто функції виховання байстрюків і сиріт брала на себе громада.

В офіційному праві, а саме у «Правах...» детально і виважено були прописані покарання за покинутих дітей. В артикулі за номером 11 знаходимо: «О наказаній или казни блудницъ, которыя дѣтей своихъ подкидываютъ, но не умерщвляютъ

1. Какому наказанію подлежить блудница, которая дитя бросаетъ для соблюденія живо.

2. О блудници, которая живорожденное дитя бросила нарочно или не нарочно, для умертвія.

Которая би блудница, поднесъ под чій домъ или в другомъ какомъ жиломъ місті дитя свое прижитое бросила на безопасномъ от умерщвления місті живое, наміревая тѣмъ образомъ стыдъ толко свой укрить, послѣ же оноє дитя било бь кимтъ взято и кормлено, а по времені на ея тое довелось бь, она блудница подлежить наказанію. Буди же би каковая блудница дитину приживъ, бросила оную на пустомъ какомъ місті нарочно, гдѣ би ей смерть приключитис могла и тая жь дитина о; домашныхъ, либо от какихъ звѣрей снідена или инымъ какимъ случаемъ била умерщвлена, таковая блудница по явнымъ доказательствамъ о томъ ея злонаміренномъ и во исполненіе произшедшемъ преступленіи и по ея жь того на себе признаній, иміеть быть смертію казнена, а когда бь тая дитина жива была найдена, тогда бросившая тако оную блудница хотя смертной казни не подлежить, однакъ за самое то злонаміреніе удвое противъ того какъ бы не с наміреніемъ умерщвления бросила, наказана быть иміеть» [24].

Жінка, яка не реалізувала себе в шлюбі, покритка – вже автоматично ставала позастатусною. Таких жінок не кликали у хресні матері, у коровайниці, у весільні свахи, оскільки вважалося, що вони своєю участю в сакральних діях (весілля, народження) можуть «запрограмувати» подібну долю дитині чи подружжю. З ними також неохоче кумилися, родичилися, вступали у майнові стосунки [25].

Іноді доля була поблажливою для покритки, вона могла створити власну родину. Існувало багато регіональних різновидів звичаю жити «на віру». На Волинсько-Подільському порубіжжі такі шлюби називалися «на совість» і укладалися найчастіше з покритками – жінками, котрі мали позашлюбну дитину. Цим покритка ніби знімала з себе провину і осуд оточуючих.

Якщо одружувалася покритка, то запросини відрізнялися певним, чином від звичайних. Покритка та її дружка пришпилювали барвінкові листки на намітку, що покривала голову [26].

О. Левицький розглядає унікальний випадок можливого укладання шлюбної угоди, коли дівчина мала право визволяти засудженого на смерть злочинця від виконання вироку, але з однією умовою, що злочинець повинен з нею одружитися [27].

Прохання з боку дівчини чи вдови приймалося як умова негайного одруження. Знаком згоди була хустка, якою пов'язувала дівчина чи жінка голову або шию злочинця. Не тільки невинна («учтивка») дівчина, але й покритка, навіть повія визволяла чоловіків від смертної кари. Про цей звичай свідчать і українські народні перекази [28].

Життя сімейної пари стосувалося усієї родини (як з боку дружини, так і з боку чоловіка), кумів сусідів. Сімейний гандж (наприклад, покритка, п'яниця) автоматично понижував статус усієї сім'ї та роду. Таких сімей і родів цуралися, до дочок рідше засиляли сватів, синам частіше відмовляли (не «подавали рушників», «носили гарбуза») тощо.

Ми можемо вбачати в цьому жорстокість, дискримінацію, однак варто зрозуміти, що для малих соціальних організацій, якими є сільські громади, найважливішою умовою виживання є стабільність. Будь-які дестабілізуючі елементи руйнували громаду як спільноту, вносячи хаос, конфліктність, психологічне напруження в життя людей, агресивність, тож громада піклувалася про дотримання усталених звичаїв. Уявлення про порядок передбачало суворе дотримання всіх норм звичаєвого права, ритуалу і народного етикету. Вчинки, що ігнорували котрусь із цих норм, вважалися аморальними, деструктивними, тож засуджувалися громадою [29].

У своєму дослідженні О. Левицький висловив думку про моральний стан тогочасного суспіль-

ства. «В суспільстві – зазначав вчений – існувало таке загальне припущення, що тільки той байдухе ставився до своєї честі, у кого вона була не бездоганна ... Тому українські суди часто увільняли злочинців від смертельної кари, калічення і інших жорстоких кар, бо помилуваний все одно не залишався безкарним і до смерті мав на собі тавро безчестя, терпів обмеження в горожанських правах, та ще й дітям передавав цю сумну спадщину, бо Магдебурзьке право навчало, що «соромота батьків переходить і на дітей до третього коліна» [30].

Література:

1. Пономарьов А. Шлюбні звичаї // Українці. – Т. 1. – К., 1999. – С. 421.
2. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991. – С. 65.
3. Калиновський Г. Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской Украинской губернии також и в Велико-росийских слободах, поселенных малороссиянами, употребляемых // Харьковский сборник. – Т. 2. – Х., 1888. – С. 171.
4. Державний Архів харківської області. – Ф. 282, оп. 2, спр. 311.
5. Державний Архів харківської області. – Ф. 22, оп. 2, спр. 429.
6. Фон-Нос. Покритка // Киевская старина, 1882, февраль. – С. 428 – 429.
7. Ткач П. Історія кодифікації права України. – К., 1968. – С. 150.
8. Українці // Под редакцией Н. Полищук. – М., 2000. – С. 338.
9. Мордовцев Д. Малороссийское плем'я // Наше минуле. – 1992. – № 4. – С. 5.
10. Дашкевич П. Гражданский обычай – приймачества у крестьян Киевской губернии // Юридический вестник, 1887. – № 8. – С. 538.
11. Там само. – С. 546.
12. Матеріали до історії українського права. Права Малоросійські, з книг Статута, Саксона і порядку виписанні // Ред. Н. П. Василенка. – К., 1929. – С. 68.
13. Державний архів харківської області. – Ф. 282, оп. 2, спр. 247.
14. Державний архів харківської області. – Ф. 282, оп. 2, спр. 385.
15. Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року // Упорядник К. А. Вислобоков. – К., 1999. – С. 40.
16. Пашук А. Суд і судочинство на лівобережній Україні в 17–18 століттях. – Л., 1967. – С. 247.
17. Кистяковский А. Программа для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву. С предисловием о методе собирания материалов по обычному праву. – К., 1878. – С. 24.
18. Там само. – С. 29.
19. Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року // Упорядник К. А. Вислобоков. – К., 1997. – С. 4–12.
20. Шевченко Т. Кобзар. – К., 1999. – С. 390.
21. Ланно И. Литовский Статут 1588 года. Текст. – Т. 2. – Каунас, 1938. – С. 235.